

12. Маковеева С.Е. К вопросу о семантике частиц // Язык как функциональная система: Сб. статей к юбилею проф. Новеллы Адександровны Кобриной / Н.П. Болдарев (отв. ред.); Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина. – Тамбов, 2001. – С. 103-106.
13. Мецлер А.А. Структурные связи в тексте (Парентезные конструкции). – Кишинев: Штииница, 1987. – 86 с.
14. Нагорный И.А. Функциональная семантика русских предположительных частиц // Вестник МГОУ. Серия “Русская филология”. – 2007. – №1. – М.: Изд-во МГОУ. – С. 105-108.
15. Николаева Т.М. Функции частиц в высказывании / (На материале славянских языков). – М.: Наука, 1985. – 169 с.
16. Пророкова В.М. Слова-“приправы”, слова-“заплаты”. Модальные частицы в немецком языке. – М.: Высшая школа, 1991. – 127 с.
17. Скиба Ю.Г. Семантика и функция частицы как служебного слова. Курс лекций для студентов-филологов. – Черновцы, 1969. – 57 с.
18. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583 с.
19. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За заг. ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
20. Торопова Н.А. К исследованию логических частиц // Вопр. языкознания. – 1978. – № 5. – С. 82 – 92.
21. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – М. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
22. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – М.: АН СССР, 1960. – С. 97-248.
23. Яцюк Т.А. К вопросу о семантике частиц // Вопросы русского и общего языкознания: Сборник научных трудов Ташкентского гос. ун-та. – Вып. 519, 1976. – С. 99-104.
24. Wierzbicka A. The semantics of interjections // Journal of pragmatics. – 1992. – № 18. – p. 159-192.

The article deals with the problem of investigation of modal particles' semantics in contemporary linguistics. The main attention was paid by the role of such words in the process of building the semantic structure of sentence, particularly modality as its component.

Key words: modal particles, particulative (the system of particles), modality, subcategorical modal meaning.

А.Я. Середницька

КАТЕГОРІЯ ПРОСТОРОВОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ (НА МАТЕРІАЛІ ДІЕСЛІВ ПЕРЕМІЩЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ)

Статтю присвячено розгляду особливостей мовної картини категорії переміщення, відтвореної методом ідеографічного класифікації на матеріалі більш як 8000 лексико-семантичних варіантів дієслів переміщення сучасної української літературної мови.

Ключові слова: ідеографічна класифікація, концепт, дієслова переміщення, картина світу.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки відбувся поворот до розгляду мовних явищ під антропоцентричним кутом зору [7]. Протягом тривалого часу мову вивчали як ізольоване, самодостатнє явище, „річ в собі”, що живе і розвивається за власними внутрішніми законами. Дослідники концентрували увагу на суто лінгвістичних закономірностях функціонування мовної системи та окремих її елементів.

На межі століть відбулася зміна наукової парадигми. При постановці і вирішенні лінгвістичних проблем визначальною стала ідея Л. Вітгенштейна, згідно з якою всі мовні засоби, вся мовна структура побудовані і працюють так, щоб виконувати певну функцію [2,3]. Мова створена людиною і для людини. Отже, вона функціонує так, щоб максимально чітко і адекватно відтворювати світ, у якому живе людина і саму людину в ньому. Крім того, мова забезпечує детальне, досконале, легке, зручне і чітке здійснення комунікативних і пізнавальних потреб людей.

Відповідно, у лінгвістиці відбувся розвиток комунікативних, прагматичних і когнітивних напрямів дослідження. У мовознавство увійшли теорія мовленнєвої діяльності, мовленнєвих актів, комунікації (комунікативна лінгвістика), поняття цілі висловлювання, мовленнєвої тактики і типів мовленнєвої поведінки, правил розмови, форм і ситуацій спілкування (прагматика), а також юнгівські

архетипи, міфологія, концепти, концептуалізація, категоризація, семантичні примітиви, картини світу (когнітивна лінгвістика).

У цій статті ми розглянемо частину проблематики когнітивної лінгвістики, яка трактує мову як різновид пізнавальної діяльності. Представники цього напрямку – Апресян Ю.Д., Арутюнова Н.Д., Булигіна Т.В., Вежбицька А., Голубовська І.О., Караулов Ю.Н., Кубрякова Є.С., Радзівська Т.В., Степанов Ю.С., Серебренников Б.А., Шмельов А.Д., Яковлева О.С. та інші – досліджують зв'язок мови і когнітивних процесів (сприйняття, розуміння, пізнання, мислення, пам'яті), мови і людського розуму, мови і свідомості, мови і знань людини, а також мовної картини світу як способу існування цих знань у мові.

У загальному розумінні картина світу (КС) – це сукупність знань і уявлень людини про світ і себе в ньому, ментальна основа, на якій побудована взаємодія людини і світу [13,11]. Це схематизований образ дійсності, система знань, яка виникає в результаті мислення і практичної діяльності людини. Складовими картини світу є універсальні категорії людської свідомості, знання, культури: буття, час, простір, рух, загальне – окреме, зміна, причина, частина – ціле, якість, кількість, відношення тощо.

Оскільки мова нерозривно пов'язана з мисленням, є основним засобом процесу формування і формулювання думки та збереження його результатів [13,70], [14], це призводить до виникнення мовної картини світу.

Мовна картина світу (далі – МКС) – детальна класифікаційна схема дійсності, представлена у свідомості носіїв мови, яка відображає світовідчуття і світорозуміння нації [7,6], [21,308], [20,3], [5,7]. МКС виражають формальні і семантичні засоби мови – лексичні, граматичні, словотвірні значення, синтаксичні конструкції, фразеологія, стилістика, прагматика [13,6], [18,156], [21].

Довший час термін КС асоціювався з картиною природи, до якої кожна наука додає свої деталі. Розуміння національної МКС вперше з'явилося у працях В. фон Гумбольдта, який постулював масштабне, комплексне осмислення функцій мови. Він вважав мову вмістилищем духу народу, результатом самобутньої розумово-оцінної діяльності певної нації. Світогляди мов є настільки різними, що, розмовляючи однією мовою, людина перебуває у межах чітко окресленого кола, і, щоб покинути його, треба увійти в інше – заговорити іншою мовою. Різні мови дають не просто різні позначення однієї речі, а різні бачення її [8].

У 30 роки ХХ століття ідеї В. фон Гумбольдта отримали розвиток у працях Е. Сепіра і Б.Л. Уорфа. Згідно з гіпотезою Сепіра-Уорфа, мова зумовлює логіку національного мислення, специфіку світобачення, спосіб пізнання дійсності [4], [7:15]. Люди концептуалізують світ, тобто організовують його в поняття так, як це диктує певна мова. Звідси випливає, що мова переважає над мисленням, свідомістю, є первинною основою пізнання світу. Кожна мова формує свою картину світу, яка впливає на світогляд і поведінку нації. І самі автори цієї гіпотези, і їхні послідовники наголошують на відмінностях різних культур, аж до часткової неможливості порозуміння між носіями різних мов [6,159].

Ми погоджуємось з тим, що існують деякі, часом навіть доволі значні розбіжності у світогляді різних націй, і, як наслідок – відмінності у будові граматики, синтаксису, фразеології, структурі лексичного складу різних мов. Ці відмінності спричиняють так звані проблеми перекладу та непорозуміння при спілкуванні. Однак не можна стверджувати, що носії різних мов (як і світоглядів) зовсім не здатні досягнути взаєморозуміння. Все-таки більшість розбіжностей у різних мовних картинах світу виникають на рівні конкретніших понять та особливостей їхнього втілення мовними засобами. Існує набір основних понять, універсальних для всього людства і, відповідно, спільних для різних мов [7,6]. Саме на фоні цього універсального масиву понять виникають самобутні, специфічні знання, характерні тільки для певної національної мови. Вони з'являються внаслідок особливостей природного середовища, в якому живе народ, його історії, матеріальної культури, світогляду, ставлення до життя, системи цінностей, екстралогічних вірувань і переконань, особливостей емоційної сфери та ін. [7,24]. Отже, можна стверджувати, що різні мови по-різному членують світ, але поява різних картин світу не спричинена властивостями різних мов [7,160].

Дослідження МКС у лінгвістиці розгорталися у кількох споріднених напрямках [18,158]. Так звана **лінгвістична філософія** аналізує спосіб вияву у мові світоглядних, філософських, культурних, ментальних, іноді міфологічних концептів: *добро, благо, зло, знання, значення, віра, істина, правда, обов'язок, свобода, воля, душа, доля, шлях* тощо. Аналіз вияву понять такого типу у російській та українській мові здійснено у роботах Н.Д. Арутюнової, Т.В. Булигіної та А.Д. Шмельова, Т.В. Радзівської, В.М. Труба, Г.М. Яворської, Є.С. Яковлевої та ін.

Близькою до лінгвістичної філософії є *антропоцентрична етнолінгвістика*, яка поєднує антропоцентричний підхід (у мові відображено загальні властивості людини) з етнічним (у мові відображено особливості певного етносу, національний характер і спосіб мислення народу). Наприклад, типовими українськими концептами, які відтворюють характер народу, є *серце, душа, воля, доля, лихо* [7, 96 – 141], самотніми російськими концептами, які не мають аналогів у інших мовах, – *тоска, удаць, авось* [5, 481 – 494]. Цей напрям, що продовжує традиції гумбольдтіанства, Е. Сепіра, Б. Уорфа, О. Есперсена, представлений роботами А. Вежицької, Т.В. Булігіної, І.О. Голубовської, А.Д. Шмельова та ін.

Дослідження, якому присвячена ця стаття, є найближчим до третього напрямку вивчення МКС – вивчення систем *наївних мовних знань*, однойменних з науками – наївної геометрії, фізики простору і часу, наївної етики, психології, анатомії тощо.

На думку Ю.Д. Апресяна, Є.С. Яковлевої, В.О. Плуґяна, мови містять наївні системні уявлення про різні реалії навколишнього світу. Наївність мовної картини світу аж ніяк не означає, що вона примітивна. Мовні знання є побутовими, повсякденними і обов'язковими для кожного мовця: вони відомі всім носіям мови незалежно від їхньої обізнаності з науковими дисциплінами. Мовні знання є антропоцентричними: світ у мові відображений так, як люди сприймають і концептуалізують його [1], [7,7]. МКС містить багато інформації про самого мовця, оскільки мова не „відрізняє” екстралінгвістичну реальність від психологічної та від соціального світу носіїв мови [7,5]. Наприклад, поняття простору у мові „олюднене”, що видно з самих назв – *підніжжя гори, гірський хребет, горловина, уст'є реки* [21,20]. Мовний простір обжитий, він оцінюється з погляду можливостей пересування мовця: *далеко, близько, поруч, поряд* чи місця його розташування: *ззаду, вперед, зліва, справа, вгорі, внизу* [21, 39 – 64]. Мовні поняття передають оцінку, яку мовець надав певному процесу чи явищу, відображають властивості самого мовця, його внутрішнього світу. Мовні знання містять також надзвичайно широкий спектр властивостей, зв'язків, відношень описуваних об'єктів, який не входить до компетенції науки. Продемонструємо це на прикладі того, як носії української мови розуміють категорію переміщення.

Мовною картиною категорії переміщення ми вважаємо інтерпретацію цього явища, яку містять лексичні, словотвірні, лексико-граматичні, граматичні значення більш як 8000 ЛСВ дієслів у формі інфінітива, семна структура яких містить ознаку ”переміщатися”.

Вибір дієслів як матеріалу зумовлений тим, що вони є первинними носіями семантики переміщення. Джерелом відбору лексики став тлумачний словник української мови (СУМ), в якому здійснено детальний поділ значень слів на лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) [15]. Далі ЛСВ подано у супроводі їхніх номерів так, як вони наведені у СУМі.

Дієслова стали об'єктом ідеографічної класифікації, яка отримала лексикографічне вираження у ідеографічному словнику дієслів переміщення. Ідеографічний словник має ономасіологічне спрямування від понять до слів. Його реєстровими одиницями є поняття (концепти), кожному з яких підпорядкована словникова стаття – множина слів, які виражають це поняття в мові. Система реєстрових понять утворює синоптичну схему – засіб систематизації статей ідеографічного словника, сітку його смислових центрів.

Мовознавці проводять паралелі між поняттям КС та структурою ідеографічного словника, зокрема його синоптичною схемою [19]. Справді, синоптична схема як сукупність понять, пов'язаних системними відношеннями, є своєрідною моделлю знань про реальний світ [9,267], [10,23]. Якщо побудувати синоптичну схему на ґрунті мовних узагальнень (а не системи апріорних понять, укладених дослідником безвідносно до мовного матеріалу і нав'язаних мові „ззовні”, „згори”), то отримаємо поняттєвий каркас мовної картини світу.

Ідеографічний словник дієслів переміщення сучасної української мови відтворює поняттєву класифікацію дієслів переміщення у тому вигляді, у якому вона існує у мові. У ролі концептів, за якими відбувається поділ дієслів переміщення на окремі статті, виступають видові поняття, у змісті яких інтегральну ознаку „переміщатися” уточнюють диференційні ознаки, що стосуються особливостей переміщення (наприклад, *Переміщатися + за допомогою транспорту, Переміщатися + стрибками* тощо). Відбір диференційних ознак, які увійшли до складу концептів, відбувався шляхом аналізу лексико-семантичних значень дієслів. Словотвірна та лексико-граматична семантика виконує допоміжну роль на подальших, нижчих рівнях класифікації (зокрема, під час поділу словникових статей на лексико-семантичні групи). Граматичні семи не можуть бути диференційними ознаками категорії переміщення, оскільки є надто абстрактними і входять до значень усіх дієслів, а не тільки дієслів переміщення. Зі всіх граматичних категорій ми врахували лише перехідність / неперехідність, використовуючи ці ознаки при поділі лексичного наповнення статті на лексико-семантичні групи.

Лексична семантика є одним з найвагоміших засобів відображення мовної картини світу, оскільки слова називають всі предмети, явища, процеси, відношення, які нас оточують. Саме у словах насамперед відображається будь-яка суспільна, наукова, культурна, історична зміна у житті окремої нації і людства загалом [9].

У лексичній семантиці закладено можливості категоризації, систематизації, групування слів. Мовну систему базових понять на лексичному рівні відображають родові слова (архілексеми) – лексичні одиниці, які узагальнюють значення цілих груп близьких за значенням, але конкретніших слів. Архілексеми є лексичними відповідниками концептів, їхня семна структура дорівнює складу ознак у змісті концепту. Вони є словами-орієнтирами для вибору концептів: *летіти – Переміщатися, летячи* I.3.28., *іти – Переміщатися кроками* I.3.20., *підніматися – Переміщатися догори* I.2.5., *нести – Переміщати, навантаживши на себе* I.3.3., *текти – Переміщатися (про рідину)* I.3.8. тощо.

У семній структурі слова також можна виділити узагальнені ознаки, носіями яких є архісеми, та підпорядковані їм видові ознаки – диференційні семи [17]. Серед диференційних сем також можна виокремити вагоміші ознаки, які входять до складу концептів.

Виділення архілексем та диференційних сем здійснювалося шляхом аналізу визначень дієслів у тлумачному словнику [15] методом ступеневої ідентифікації, розробленим Е.В. Кузнецовою [11]. Як відомо, визначення відтворюють загальні закономірності існування лексичної системи і зв'язків у ній [20]. Проаналізувавши низку визначень, можна „піднятися” до архілексем, які є основними відповідниками у родо-видових визначеннях дієслів. Крім того, метод ступеневої ідентифікації дає змогу розкласти значення слова на семи і відтворити їхню ієрархію. Відібрані диференційні семи стають ознаками змісту концептів синоптичної схеми, а архілексеми є їхніми прямими лексичними відповідниками. Такий підхід дає змогу відтворити поняттєву класифікацію дієслів переміщення у тому вигляді, у якому вона існує у мовній картині цього явища.

До синоптичної схеми ідеографічного словника дієслів переміщення української мови увійшло 62 концепти трьох рівнів узагальнення, які відтворюють картину категорії переміщення, властиву для української мови:

Синоптична схема

Переміщення I.

Переміщатися в просторі I.0.

Зміна розташування предмета в просторі I.1.

Змінювати положення в просторі I.1.1.

Приймати певне положення в просторі I.1.2

Розміщатися де-небудь I.1.3.

Напрямок переміщення I.2.

Переміщатися в певному напрямку I.2.1.

Переміщатися від однієї точки в різних напрямках I.2.2.

Переміщатися всередину чого-небудь I.2.3.

Переміщатися до однієї точки з різних напрямків I.2.4.

Переміщатися догори I.2.5.

Переміщатися донизу I.2.6.

Переміщатися назад I.2.7.

Переміщатися назовні чого-небудь I.2.8.

Переміщатися уперек чого-небудь I.2.9.

Переміщатися через що-небудь I.2.10.

Переміщатися, віддаляючись від кого-, чого-небудь I.2.11.

Переміщатися, змінюючи напрям I.2.12.

Переміщатися, наближаючись до кого-, чого-небудь I.2.13.

Переміщатися, наїтовхуючись на кого-, що-небудь I.2.14.

Примушувати переміщатися в певному напрямку I.2.15.

Спосіб переміщення I.3.

Переміщати волоком I.3.1.

Переміщати кидком I.3.2.

Переміщати, навантаживши на себе I.3.3.

Переміщати, пересилаючи I.3.4.
Переміщатися (про дим) I.3.5.
Переміщатися (про небесні світила) I.3.6.
Переміщатися (про повітряні маси) I.3.7.
Переміщатися (про рідину) I.3.8.
Переміщатися (про рослини) I.3.9.
Переміщатися (про світло, темряву, тінь) I.3.10.
Переміщатися (про сипку речовину) I.3.11.
Переміщатися (про тварин) I.3.12.
Переміщатися (про туман) I.3.13.
Переміщатися (про хмари) I.3.14.
Переміщатися бігом I.3.15.
Переміщатися в (по) рідині I.3.16.
Переміщатися великою масою I.3.17.
Переміщатися з шумом I.3.18.
Переміщатися за допомогою транспорту I.3.19.
Переміщатися кроками I.3.20.
Переміщатися плавно I.3.21.
Переміщатися по ковзкій поверхні I.3.22.
Переміщатися повільно I.3.23.
Переміщатися стрибками I.3.24.
Переміщатися швидко I.3.25.
Переміщатися, випереджаючи I.3.26.
Переміщатися, котячись I.3.27.
Переміщатися, летячи I.3.28.
Переміщатися, переслідуючи I.3.29.
Переміщатися, повзучи I.3.30.
Переміщатися, подорожуючи I.3.31.
Переміщатися, сунучись I.3.32.
Переміщатися, танцюючи I.3.33.

Траєкторія переміщення I.4.

Здійснювати коливальний рух I.4.1.
Здійснювати обертальний рух I.4.2.
Переміщатися безладно I.4.3.

Фази переміщення I.5.

Починати переміщатися I.5.1.
Припиняти переміщатися I.5.2.

Як бачимо, диференційні ознаки видових стосовно категорії переміщення понять, які увійшли до синоптичної схеми, стосуються зміни розташування предмета в просторі, напряму переміщення, фаз переміщення, способу переміщення, траєкторії переміщення.

Загалом всі концепти, які формують мовну категорію переміщення, можна поділити на три групи:

1) Поняття, у змісті яких переважають диференційні ознаки **простору**.

Поняття простору і його роль у мовній категоризації світу російської мови досліджували Т.В. Булігіна [5] та Є.С. Яковлева [21]. Аналізуючи вияв категорії переміщення у лексичній, граматичній, лексико-граматичній, словотвірній семантиці дієслів переміщення української мови, ми помітили, що у ньому представлені не всі з тих просторових ознак, які потенційно може виразити мова. У лексичних значеннях дієслів переміщення відсутні ознаки *близько*, *направо*, майже не виражені поняття *наліво* (тільки один випадок – *полівити*), *далеко* (тільки словотвірна ознака „переміщатися далеко”, присутня у обмеженій кількості дієслів). Очевидно, для повного дослідження масиву ознак простору потрібний ширший контекст: інші частини мови, особливо прислівники, словосполучення з ними (наприклад, *іти далеко*, *повернути направо*), цілі тексти.

Поняття *простору* у дієсловах переміщення представлене ознаками напрямку переміщення, його траєкторії, зміни розташування предмета в просторі. У синоптичній схемі ідеографічного словника його втілюють концепти трьох однойменних груп.

а) Поняття *Напряму переміщення I.2.* виражають лексичні значення слів, які належать до поняттєвих полів, очолених концептами *Переміщатися в певному напрямку I.2.1.*; *Переміщатися від однієї точки в різних напрямках I.2.2.*; *Переміщатися всередину чого-небудь I.2.3.*; *Переміщатися до однієї точки з різних напрямків I.2.4.*; *Переміщатися догори I.2.5.*; *Переміщатися донизу I.2.6.*; *Переміщатися назад I.2.7.*; *Переміщатися назовні чого-небудь I.2.8.*; *Переміщатися уперек до чого-небудь I.2.9.*; *Переміщатися через що-небудь I.2.10.*; *Переміщатися, віддаляючись від кого-, чого-небудь I.2.11.*; *Переміщатися, змінюючи напрям I.2.12.*; *Переміщатися, наближаючись до кого-, чого-небудь I.2.13.*; *Переміщатися, нашттовхуючись на кого-, що-небудь I.2.14.*; *Примушувати переміщатися в певному напрямку I.2.15.*

Поняття напрямку переміщення є настільки важливим у мовній картині світу, що його виражає не тільки лексична, а й словотвірна семантика. Не мають аналогів серед словотвірних значень тільки ті лексико-семантичні ознаки, які лягли в основу концептів *Переміщатися в певному напрямку I.2.1.*; *Переміщатися назад I.2.7.*; *Переміщатися уперек до чого-небудь I.2.9.*; *Переміщатися, змінюючи напрям I.2.12.*; *Примушувати переміщатися в певному напрямку I.2.15.* Всі інші ознаки напрямку присутні не лише у лексичній семантиці окремих груп дієслів, а також як словотвірні значення поєднуються практично з усіма дієсловами переміщення. Словотвірні значення напрямку передають численні префікси [16]. Збігаються з переліченими вище лексико-семантичними диференційними семами словотвірні значення „переміщатися догори” (*сходити1, виходити4*) – „донизу” (*сходити2*); „до однієї точки з різних напрямків” (*сходитися1*) – „від однієї точки в різних напрямках” (*розходитися1*); „всередину об’єкта” (*заходити1*) – „назовні об’єкта” (*виходити1*); „до об’єкта” (*підходити1*) – „від об’єкта” (*відходити1*); „нашттовхнутися на об’єкт” (*наскакувати2*); „над об’єктом, через об’єкт” (*перелітати3*), рідко вживаються значення * „долати певну відстань” (*проходитиб, переїжджати5 перех.*); „долати якийсь простір” (*переходити2 док., пробігати1/*); „долати якусь відстань” (*пропливати3*).

Цікаво, що майже всі просторові словотвірні значення, які не мають аналогів серед лексико-семантичних ознак, є рідковживаними і поєднуються з невеликими групами дієслів. Це ознаки „навколо об’єкта” (*обходити1*); „повз об’єкт” (*пролітати1*); „під об’єкт” (*підпливати2*); „з місця на місце” (*переходити4*); „вперед” (*просувати2*); „далеко” (*затаскувати, заходити3*); „з усіх боків” (*обвівати1, провіювати1/*, *обдувати1*); „за межі чогось” (*залітати2/*); „за об’єкт” (*закладати1, заходити4*); „задалеко” (*перелітати5*); „знімати з поверхні” (*здухувати, змітати1/*); „крізь що-небудь” (*просувати1, прокидати*); „покривати поверхню чого-небудь” (*обливати1, посипати4*); „покривати поверхню чого-небудь повністю” (*заливати1*); „туди й назад” (*сходити1, збігати1*). Це свідчить про те, що в картині світу української мови присутні певні активні, пріоритетні ознаки, які вживаються частіше від інших, та менш активні, периферійні ознаки.

Судячи з кількості і різних типів мовних засобів, якими виражене поняття напрямку, воно є надзвичайно важливим для мовної картини переміщення. Просторові мовні значення відображають специфіку людського сприйняття переміщення, умови цього сприйняття, розташування спостерігача у просторі. В українській мові існують дві системи напрямів переміщення, які відрізняються точками відліку, стосовно яких відбувається переміщення. Це, по-перше, своєрідна мовна система координат, у якій точкою відліку є мовець, спостерігач: „направо”, „наліво”, „догори”, „донизу”, „вперед”, „назад”, „убік”. Значення цих координатних слів передають дієслова переміщення *полівити, підніматися1, опускатися1, задкувати1, бокувати* (ознаки „направо” і „вперед” не мають лексичних відповідників серед дієслів).

Друга мовна класифікація напрямку опирається на розташування об’єктів. На думку Є.С. Яковлевої, мовний простір не є простим вмістилищем об’єктів, а конституюється ними, є вторинним стосовно об’єктів [21:39]. Роль точки відліку у цій системі напрямів виконує не спостерігач, а об’єкт: до однієї точки з різних напрямків (*сходитися1*), від однієї точки з різних напрямків (*розходитися1*), переміщатися всередину об’єкта (*вбігати1*), переміщатися назовні об’єкта (*вибігати1*); переміщатися до об’єкта (*прибігати1, добігати1*), переміщатися від об’єкта (*відбігати1*) тощо. Мовне поняття напрямку уточнює також лексико-граматична категорія односпрямованості – різноспрямованості (*іти1 – ходити1*).

б) Поняття *Траєкторії переміщення I.4.* виражають тільки лексичні значення слів, які входять до поняттєвих полів *Здійснювати коливальний рух I.4.1.*, *Здійснювати обертальний рух I.4.2.*, *Переміщатися безладно I.4.3.* Поняття коливання у мові дає дуже детальну і різноманітну картину цього процесу, яка враховує амплітуду, ритмічність коливання, його причину, природу і будову

предмета, який коливається. Поняття обертального переміщення у мові має такі видозміни, як обертання довкола власної осі, обертання навколо якого-небудь предмета, гвинтовий рух.

в) Поняття **Зміна розташування предмета в просторі I.1.** розкривають два поняття, які вказують на незначне переміщення предмета без зміни його місцезнаходження: *Змінювати положення в просторі I.1.1.* – наприклад, *випрямлятися, схиливатися, повертатися, перевертатися; Приймати певне положення в просторі I.1.2* – наприклад, *вставати, сідати, лягати*. Сюди належить і поняття *Розміщатися де-небудь I.1.3.*, якому підпорядковані дієслова, які позначають процес займання певного місця (*розміщатися, уможуватися, установлюватися*) або зміни місця перебування (*зміщатися, переселятися*). Ці поняття у мові виражають тільки лексичні засоби.

2) Поняття, у змісті яких переважають диференційні ознаки **часу**.

Порівняно з простором **категорія часу** представлена у лексичній, лексико-граматичній і словотвірній семантиці дієслів переміщення незначною кількістю ознак. Значення дієслів переміщення не містять ознак, важливих для загальномовної картини часу: дати, поняття до / після, раніше / пізніше [6,161], „час життя”, вічність, хвилина, секунда, момент, пора, минуле, майбутнє, теперішнє [21:86].

Часові ознаки домінують у лексичних значеннях дієслів, які відповідають поняттю **Фази переміщення I.5.**, вказуючи на початок переміщення або його припинення. Ці дієслова формують поняттєві поля *Починати переміщатися I.5.1.*, *Припиняти переміщатися I.5.2.* Часові ознаки можуть містити не тільки лексичні значення дієслів, які входять до цих двох полів. Значення більшості дієслів переміщення можуть бути уточнені лексико-граматичними ознаками фазових родів дії. Постійними формальними показниками цих ознак є префікси *за-, по-, до-, від-*: *почати переміщатися (пiти1, полинути1, заструменіти1)*; *закінчувати переміщатися (доходитьи1, відмарширувати1)*.

Всі інші часові ознаки у значеннях дієслів переміщення виражають лексико-граматичні або словотвірні значення. Ознака „переміщатися якийсь час” (*політати*) є неозначено-тривалим родом дії, ознака „переміщатися певний час” (*вилітати, вибігати2*) – означено-тривалим родом дії [3:205]. Ознаку „переміщатися тривалий час” передає рідковживаний префікс *попо-* (*попойти, попоїхати, попоносити*).

Часові ознаки однократності / багатократності переміщення, його неперервного чи епізодичного тривання виражають кількісні роди дії: однократне переміщення (*стрибнути, хитнути*); перервно-пом'якшувальне переміщення (*повівати1, пострибувати*); повторюване переміщення (*попоходитьи, виколюхувати1, похитатися*). Рідковживану часову ознаку „долати певну відстань за певний проміжок часу” виражають тільки словотвірні значення: *проїжджати4, пролітати3*.

Очевидно, внаслідок того, що часові ознаки є надзвичайно абстрактними і характерними не тільки для дієслів переміщення, вони перейшли з лексичної у лексико-граматичну і граматичну сферу вияву.

3) Поняття, у змісті яких переважають диференційні ознаки **способу переміщення**. У змісті багатьох концептів **Способу переміщення I.3.** диференційні ознаки дають **характеристику предмета**, який переміщається: концепти *Переміщатися (про дим) I.3.5.*, *Переміщатися (про небесні світила) I.3.6.*, *Переміщатися (про повітряні маси) I.3.7.*, *Переміщатися (про рідину) I.3.8.*, *Переміщатися (про рослини) I.3.9.*, *Переміщатися (про світло, темряву, тінь) I.3.10.*, *Переміщатися (про сипку речовину) I.3.11.*, *Переміщатися (про тварин) I.3.12.*, *Переміщатися (про туман) I.3.13.*, *Переміщатися (про хмари) I.3.14.*, *Переміщатися великою масою I.3.17.* У двох випадках диференційні ознаки стосуються **швидкості предмета переміщення**: *Переміщатися повільно I.3.23.*, *Переміщатися швидко I.3.25.* Вони можуть вказувати на **засіб переміщення**: *Переміщатися за допомогою транспорту I.3.19.* Диференційні ознаки розкривають **особливості середовища** переміщення у концептах *Переміщатися в (по) рідині I.3.16.*, *Переміщатися, летячи I.3.28.* або вказують на **поверхню переміщення** у концепті *Переміщатися по ковзкій поверхні I.3.22.* До змісту багатьох концептів входять диференційні ознаки, які розкривають характер рухів предмета: *Переміщати волоком I.3.1.*; *Переміщати кидком I.3.2.*; *Переміщати, навантаживши на себе I.3.3.*; *Переміщати, пересилаючи I.3.4.*; *Переміщатися бігом I.3.15.*; *Переміщатися з шумом I.3.18.*; *Переміщатися плавно I.3.21.*; *Переміщатися стрибками I.3.24.*; *Переміщатися, випереджаючи I.3.26.*; *Переміщатися, котячись I.3.27.*; *Переміщатися, переслідуючи I.3.29.*; *Переміщатися, повзучи I.3.30.*; *Переміщатися, подорожуючи I.3.31.*; *Переміщатися кроками I.3.20.*; *Переміщатися, сунучись I.3.32.*; *Переміщатися, танцюючи I.3.33.*

Поняття **Способу переміщення I.3.** у мові виражають виключно засоби лексичної семантики. Очевидно, перелічені вище диференційні ознаки є надто різноманітними, щоб бути формалізованими у вигляді типових словотвірних значень або лексико-граматичних категорій родів дії.

Щоб відтворити найактивнішу частину видових понять категорії переміщення, своєрідне осердя мовної картини цього процесу, ми порівняли кількість лексичних відповідників всіх понять, які входять до складу синоптичної схеми. На нашу думку, на вагомість певних понять у мовній картині категорії переміщення вказує те, яка кількість слів реалізує їх у мові. Ще одним критерієм важливості понять є те, що їхні лексичні відповідники є високочастотними і мають велику кількість словотвірних похідних. Згідно з статистичним аналізом кількості слів, які відповідають поняттям способу переміщення, простору і часу, для носія української мови найвагомішими компонентами категорії переміщення є передусім спосіб, у який воно проходить, і простір, у якому воно відбувається.

Серед усіх дієслів переміщення найчастіше вживають дієслова, які відповідають поняттю **Спосіб переміщення I.3.** (61 % зі всіх аналізованих дієслів). Саме цьому поняттю підпорядковані дві найбільші статті словника: *Переміщатися кроками I.3.20.* – 1025 ЛСВ (восьма частина всіх дієслів переміщення) і *Переміщатися (про рідину) I.3.8.* – 630 ЛСВ. Очевидно, ці статті містять таку велику кількість дієслів внаслідок важливості процесу ходи та процесу переміщення рідини у мовній картині переміщення. Також активними є поняття *Переміщатися за допомогою транспорту I.3.19.* (383 ЛСВ), *Переміщатися (про повітряні маси) I.3.7.* (198 ЛСВ), *Переміщатися, летячи I.3.28.* (187 ЛСВ), *Переміщатися (про сипку речовину) I.3.11.* (178 ЛСВ), *Переміщатися бігом I.3.15.* (174 ЛСВ), *Переміщатися стрибками I.3.24.* (160 ЛСВ), *Переміщатися в (по) рідині I.3.16.* (151 ЛСВ), *Переміщати, навантаживши на себе I.3.3.* (150 ЛСВ), *Переміщатися швидко I.3.25.* (145 ЛСВ), *Переміщатися, повзучи I.3.30.* (135 ЛСВ), *Переміщатися, сунучись I.3.32.* (91 ЛСВ).

Дещо меншу кількість лексичних значень дієслів передають поняття простору (35 % від загальної кількості дієслів переміщення). З них найвагомішим у картині світу української мови є поняття **Напряму переміщення I.2.** Цікаво, що найбільш поширеним у мовній системі є напрям „донизу”: словникова стаття *Переміщатися донизу I.2.6.* налічує 370 ЛСВ, а *Переміщатися догори I.2.5.* – 96 ЛСВ. Можливо, дієслів на позначення процесу опускання (падіння) є втричі більше через те, що переміщення донизу більш поширене у навколишньому світі як природний процес, що є наслідком сили тяжіння. До речі, основна маса ознак напряму виражена не у лексичних значеннях дієслів, а словотвірними засобами, що значно збільшує вагомість цього поняття у картині переміщення української мови. Важливу роль серед понять простору також відіграють поняття **Траєкторії переміщення I.4.**: *Здійснювати коливальний рух I.4.1.* (484 ЛСВ) та *Здійснювати обертальний рух I.4.2.* (324 ЛСВ) внаслідок великого різноманіття цих процесів у навколишньому світі. Досить активним у групі просторових ознак є поняття **Зміни розташування предмета в просторі I.1.**, які дають детальну, суто мовну класифікацію всіх можливих змін у розташуванні чи положенні предмета: *Розміщатися де-небудь I.1.3.* – 379 ЛСВ, *Змінювати положення в просторі I.1.1.* – 273 ЛСВ, *Приймати певне положення в просторі I.1.2* – 172 ЛСВ.

Найменш численними у лексичній семантиці дієслів є часові поняття початку (стаття концепту *Починати переміщатися I.5.1.* – 77 ЛСВ) та припинення переміщення (стаття концепту *Припиняти переміщатися I.5.2.* – 48 ЛСВ). Хоча фазові ознаки є вагомими елементами мовної картини світу, вони мають низьку продуктивність серед лексичних значень дієслів переміщення, оскільки у мові наявні інші засоби (зокрема, словотвірні і граматичні) для вираження цих понять.

Категорія переміщення є однією з визначальних у картині світу української мови. Слова, які відповідають їй, належать до основного лексичного фонду української мови. Для виділення понять, з яких складається мовна картина переміщення, було застосовано індуктивні методи, які дали змогу „піднятися” від лексичного матеріалу до поняттєвих узагальнень, характерних для мовної семантичної системи.

Мовне відображення категорії переміщення є надзвичайно детальним, функціональним, побутовим, повсякденним, практичним, і, що найголовніше, антропоцентричним. Коли людина категоризує світ засобами мови, вона передусім звертає увагу на побутові, практичні нюанси дійсності. Мовець концептуалізує свої зовнішні спостереження: яким є об’єкт переміщення, як, за допомогою яких засобів, у чому (по чому) він переміщається, як це переміщення орієнтовано в просторі і часі. Незважаючи на повсякденність і побутовий підхід, мова точно і логічно категоризує дійсність. Зокрема, мовна картина переміщення містить категорії простору і часу, співвідношення між якими є визначальним і в науковій картині цього поняття. Проте вона доповнює ці основні категорії великою кількістю детальних побутових ознак, які дають змогу мовцеві повнозначно і докладно описати будь-яку ситуацію переміщення, яка відбувається у навколишньому світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – с. 37–67.
2. Бацевич Ф.С., Космеда Т.А. Очерки по функциональной лингвистике. Львов: Світ, 1997. – 391 с.
3. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К: 1993. – 366 с.
4. Брутян Г.А. Гипотеза Сепира-Уорфа. Ереван, 1968.
5. Бульгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1997.
6. Вежбицкая Анна. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. М.: Языки славянской культуры, 2001. – 272 с.
7. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. К.: Логос, 2004. – 283 с.
8. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / Пер с нем. М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
9. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355с.
10. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990. – 103 с.
11. Кузнецова Э.В. Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов // Вопросы металингвистики. – Л.: Изд.-во Ленинградского ун-та, 1973. – С. 84–95.
12. Лексична семантика в системі „людина – машина”. – К.: Наукова думка, 1986. – 282 с.
13. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
14. Семантика и категоризация / Фрумкина Р.М., Михеев А.В., Мостовая А.Д. и др./ – М.: Наука, 1991. – 168 с.
15. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
16. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. К.: Наукова думка, 2003. – 383 с.
17. Соколовська Ж.П. Картина світу та ієрархія сем // Мовознавство. 2002, № 6. С. 87 – 91.
18. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник. – К.: “Арт-Ек”, 1998. – 336 с.
19. Украинский семантический словарь: Проспект. – К.: Наукова думка, 1990. – 264 с.
20. Фрумкина Р.М. Лингвист как познающая личность // Язык и когнитивная деятельность. М., 1989. С. 38 – 46.
21. Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира. (Модели пространства, времени и восприятия). – М.: Гнозис, 1994.

The article describes the design principles of the ideographic dictionary of Ukrainian verbs (fragment, conceptual field verbs of walk) and examines the related theoretical problems of its creation, especially specific of national getting and categorization of the surrounding world.

The key words: ideographic classification, concept, verbs of motion, categorization of the surrounding world.

Н.В. Стецюк

СЕМАНТИКО-СЛОВОВІРНА СТРУКТУРА ПОХІДНИХ СЛОВОВІРНОГО ГНІЗДА З ВЕРШИНОЮ *СЛУХАТИ*

В статті дається аналіз похідних слів різних слововірних типів слововірного гнізда з вершиною слухати, визначається їх структура і семантика, співвіднесеність з твірним. В статті визначаються слововірні парадигми твірних всіх ступенів творення і способи словотворення.

Ключові слова: слововірне гніздо, слововірний тип, основа слова, слововірний афікс, слововірне значення.

В мовознавстві існують різноманітні методи аналізу слововірної структури похідного слова. Найчастіше досліджують слововірні процеси на основі бінарної структури: твірне – похідне, де видно твірну основу і формант, який формує нове слово, встановлюються семантичні зв'язки між твірним і похідним, семантична структура похідного [12, 212].

Одним з таких методів аналізу є аналіз дериватів в складі слововірного гнізда. Слововірне гніздо – це сукупність слів, об'єднана спільністю кореня і живими послідовними слововірними зв'язками [8, 42]. Воно дає можливість простежити потенційну силу продуктивності того чи іншого кореня, який є основним змістовим ядром ряду похідних, виявити набір можливих морфологічних варіантів і афіксів, які послужили для оформлення тих чи інших похідних із цим коренем, умови їхньої фонетичної сполучуваності, тобто слововірну валентність цього кореня, яку він проявляє до вибраних морфем.